

ДІЕСЛІВНІ КОНСТРУКЦІЇ ДЛЯ НОМІНАЦІЇ ОБХІДНИХ ОБРЯДІВ ЗИМОВОГО ЦИКЛУ В ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ ТА СУМІЖНИХ ПОЛЬСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ

Вікторія Гойсак

Ягеллонський університет

Анотація. У статті розглянуто дієслівні конструкції, які використовуються в лемківських говірках для назви обхідних обрядів зимового циклу. Матеріал, що походить з польових досліджень автора, а також етнографічних джерел, зіставлено з відповідними зворотами сусідніх польських та словацьких діалектів. Визначено паралелі та відмінності у досліджуваних говорах.

Ключові слова: лемківський діалект, семантика, обрядова лексика, міжмовні контакти

Предметом аналізу є лемківська діалектна лексика, пов'язана з народними звичаями та обрядами зимового циклу, а саме назви дії: 'ходити по хатах від Святого вечора до Йордану, співаючи обрядових пісень, складаючи побажання, виконуючи інші магічні функції'. Зібрані лексеми, а також аналітичні конструкції зіставлено з відповідною лексикою суміжних польських (південно-східні малопольські – далі пд.-сх. малопол.) та словацьких (східнославацькі – далі сх.слов.) говірок.

Лемківський матеріал походить з власних записів автора та етнографічної літератури, подекуди зі словників лемківських говірок, які, однак, часто обмежуються тільки широковживаними лексемами, як *колядувати*, *щедрувати*. Мої записи було здійснено на початку ХХІ ст. від найстарших інформаторів, які ще пам'ятають обхідні обряди з міжвоєнного часу. На жаль, більшість з цих обрядів у наш час занепала, а аналізована лексика великою мірою перейшла до пласту історичної. Сх.слов. матеріал взято зі „Словника словацьких діалектів” [SSN I–II] та етнографічних опрацювань, пд.-сх. малопол. – з дослідження Б. Грабки [Grab] та діалектного словника північних сусідів лемків – польських погужан [Wietrz].

Лексика, пов'язана з обрядами зимового циклу, з усього польського діалектного простору була зібрана та проаналізована Б. Грабкою. Українська та словацька не дочекались такого опрацювання, хоч опубліковані томи словника словацьких діалектів фіксують багато лексем та аналітичних зворотів, які нас цікавлять. Лемківська тематична лексика не була предметом окремого мовознавчого дослідження та зіставного аналізу з сусідніми західнослов'янськими діалектами. З огляду на лексико-

логічний характер дослідження, використовується спрощений фонетичний запис власного діалектного матеріалу.

Обхідні обряди зимового циклу відбуваються у головні свята різдвяного циклу або їх навечір'я: Різдво, Новий рік та Йордан. Хоч деякі традиційні обходи домівок мали місце й під час Пилипівки: на св. Луції, св. Барбори, св. Томаша (Словаччина), до хат, у яких відбувалися вечорниці (Словаччина, Лемківщина), а також під час м'ясниць, особливо на території сучасної Словаччини, зокрема й на південній Лемківщині, а та-кож у польській традиції (*zapustni przebiegańcy*).

Обряд слов'янського колядування, що сягає ще дохристиянських часів та пов'язаний із святкуванням зимового сонцевороту, добре досліджений. П. Караман описував слов'янський та румунський обряд колядування як продовження давньоримських магічних обрядів, які мали забезпечити добробут, щастя, здоров'я [Car 1933, 406–407]. Про зв'язок річних гостей (колядників) з культом предків детально писала Л. Виноградова [Вин 1982]. Є. Бартмінський вважав, що в найстарших формах колядування брали участь тварини та маски, новіші ж базувались на євангельських та біблійних сценах [Bart 2002, 29].

На означення дії 'ходити по хатах від Святого вечора до Йордану, співаючи обрядових пісень, складаючи побажання, виконуючи інші магічні функції' у лемківських говірках вживається лише кілька однослівних назв (*колядувати, щедрувати і щедранити, младенкувати*), що позначають дії груп осіб, які, в свою чергу, одержали назву від цієї дії, тобто *колядували колядники, щедрували щедраки*. Назва *младенкувати*, зафіксована на південній Лемківщині, означала 'ходити по хатах на Младенки (10.01) веселити дівчат'. Обряд виконували парубки, оперезані солом'яними перевеслами, які шмагали дівчат березовими прутами, щоб ті були спритними. Назва обряду мотивована назвою дня його виконання *Младенки*, який за М. Шмайдою було названо на честь молодців (*младенців*), убитих царем Іродом [Шм 1992, 255]. М. Мушинка так описує цей обряд зі Старолюбівнянщини: «рано-вранці молодь заходила в окремі хати і сплячих домашніх шмагала хвойними гілками по руках й ногах, щоб їх не боліли» [Муш 2013, 266]. Назва обряду безумовно словацького походження, на півночі вона невідома. У слов. говірках зафіксовано назву аналогічного обряду *mladenkovanie*, зокрема на Спиші, а також у західно-слов. говірках [Ногв 1986, 101; Nad 2012, 49]. Якщо обряд відбувається не в день під назвою *Mlád'atká*, то носить назву *šibačka*, (зх.слов. говірки).

Розглянемо різні типи конструкцій з дієсловом *ходити*. Поширеним є зворот, збудований за таким зразком: дієслово *ходити* у формі минулого часу + **назва групи, яка виконує обряд**, наприклад *ходили царі, ходили щедраки* тощо. Такі конструкції часто зустрічаються у розповідях інформаторів та етнографічних текстах.

Значно цікавішими є конструкції, збудовані за зразком: **дієслово *ходити* + іменник з прийменником**. Серед них можна виділити кілька типів.

1. ***ходити по* + назва дії, виражена віддієслівним іменником**

- ***ходити по співаню***: *Іа ходиўам з діўками по с'п'іван'у* (Лося, пов. Горлиці)¹

- ***ходити по щедраню, щедруваню***: *По щедран'у ходили на Щадры́й вечер // с'п'івали щедриўкы / жычын'а скўадали* (Ждиня). Обряд відбувався на Щедрий вечір, тобто у навечір'я Богоявлення, його виконавці – *щедраки* – носили лозові або ліщинові пруті, які залишали господарям для худоби; як подяку отримували обрядовий хліб.

- ***ходити по бубнуваню***: Напередодні Нового року парубки, одягнені у вивернуті кожухи, з ліщиновими прутами з дзвіночками ходили по хатах. Вони *бубнували* по круглих формах, у яких газдині на Великдень пекли паски і дзеленчали попід вікнами хат, співаючи [Шм 1992, 261].

Такі віддієслівні іменникові назви не можна вважати назвами обрядів, оскільки вони не вживаються поза аналітичними конструкціями. Лексема *співання* вживається самостійно, проте поза обрядовим контекстом. Синонімічною для звороту *ходити по щедраню, щедруваню* є описана вище назва *щедрувати, щедранити*. Цікаво, що не зустрічається зворот такого типу з віддієслівним іменником *колядування*.

Зворот *chodźic po śpivañi* вживається в сх.слов. говірках, але в іншому значенні ‘жебрати’. У значенні ‘співати коляди під вікнами на Святий вечір’ фіксується лише у зх.слов. говірках – *chodit' po spievañi* [SSN I, 670].

Польські діалектні звороти з однокореновими компонентами, хоч збудовані за іншим принципом – *chodźić po szczodraku, szczodrakach* – зафіксовано у малопол. говорі, а *szczodrakować* у пд.малопол. говірках [Grab 2012, 99]. Означає він, однак, ‘виконувати обхідний обряд на Новий рік’, тоді як у лемків *ходят по щедруваню* у навечір'я Богоявлення. У суміжних з лемківськими слов. говірках немає паралелей, звороти *chodit' po štedrákoch, chodit' po ščedrovačkách* [SSN I, 670], *na štedráky* [Horv 1986, 111] зафіксовані у центр. та зх. слов. говірках. Однак, як і в польській традиції, у словаків обряд цей пов'язаний з Новим роком.

Цікаво, що конструкції *ходити по* + віддієслівний іменник поширені як у лемківських, так і в сх.слов. говірках для номінації інших календарних обрядів та ігор, але не властиві сусіднім польським говіркам.

2. ***ходити по* + назва обряду**

- ***ходити по комедії***: Цей зворот у значенні: ‘щедрувати на Щедрий вечір або Богоявлення’ зафіксовано на південній Лемківщині [Шм 1992, 274]. Мені вдалося записати його у Полянах на північній Лемківщині, але

¹ Наголос не зазначено, оскільки в усіх записаних мною текстах він парокситонічний.

по відношенню до групи переодягнених хлопців, які приходили до хати, де відбувались вечорниці (*вечірки*) під час Пилипівки.

- *ходити по вьмітанці*: В другий ден с'вїат ходили хўоц'ї по вьм'ітанц'ї (Лося, пов. Горлиці). Обряд відбувався вночі з другого на третій день Свят, коли вже слід було винести з хати сіно й солому, яку стелили на стіл, лавки та підлогу на Святий вечір. До хати, де була дівчина на виданні, приходили хлопці та перевіряли, чи дівчина вже поприбирала. Якщо ж ні, то вона частувала хлопців, в іншому випадку пляшку ставили хлопці. Для жарту хлопці й самі приносили трохи «сміття» й непомітно висипали його. Обряд супроводжувався співом колядок. Він відомий також сусідам лемків польським погужанам.

- *ходити по коляді*: *Ходити по коляді* на північній Лемківщині означає виконувати обхідний обряд у різдвяний час [мої записи, Rieger 1995, 66], на південній поширюється також на Щедрий вечір або Богоявлення [ШМ 1992, 274]. Тут можлива й інша мотивація *ходити по* + назва дару. Зворот *ходити по коляді* означає також душпастирські відвідини священиком своїх парафіян у різдвяний час.

У малопол. говірках є прямиї відповідних лемківського *ходити по коляді*: *chodźić po kołędzie* [Grab 2012, 89]. Цей зворот вживається в усіх польських говорах по відношенню до душпастирських відвідин вірян священиком у різдвяний час і тільки в Малопольщі та Цешині говорять так про хлопців, що ходять по хатах та колядують (подекуди в спеціальному вбранні, з масками), тільки в Малопольщі *kołęda* має також значення 'відвідування дому колядниками' [Reichan 1996, 336]. Така ж паралель є й у сусідніх слов. говірках: *chodźić po kołędze* 'складати святкові побажання господарям по хатах' [SSN I, 670].

3. *ходити на* + назва причини дії

- *ходити на смітя*: Називає той же обряд, що й *ходити по вьмітанці*. В другий ден С'вїат / на Вьм'ітний ден / приходили хўоц'ї на с'м'іт'а (Бортне). Конструкція *chodźić na śmieci, na śmiecie* з тим же значенням зафіксована у пд.-сх. малопол. говірках [Grab 2012, 96]. Ось як описує цей обряд у погужан А. Ветшик: „Dawniej w dniu św. Szczepana (26.12) kawalerowie odwiedzali domy wybranych dziewcząt, by sprawdzić, czy izby zostały posprzątane (od Wigilii nie wolno było sprzątać), jeśli nie – dziewczyna musiała się wykupić” [Wietrz 2011, 17]. Цей обряд, а разом з тим і зворот невідомі на південній Лемківщині та Словаччині.

4. *ходити за* + назва причини дії

- *ходити за смітьом*: На другий ден ходили за с'м'іт'ом хўоц'ї. (Бортне). Значення тотожне з описаним вище.

5. *ходити за* + назва дару

- *ходити за орїхами*: По с'вїат'її вечери приходили хўоц'ьска / то с'а радиўо, же за ор'їхами идут (Поляни, пов. Ясло). Хлопці колядували

та віншували. У назві збережено згадку про архаїчний звичай обдарування колядників горіхами, що символізують їжу для померлих предків. Подібну назву *chodit' po orechoch* зафіксовано на півдні центр.слов. говірок [Ногв 1986, 100], обряд відбувався на св. Стефана, учасників обряду обдаровували мисочкою горіхів.

6. *ходити з + назва реквізиту*

- *ходити зо звіздом*: *По вечер'ї на С'вйатий вечер ходили х'юоц'ї зо з'вїздом поп'їд вікна і кол'адували* (Бортне). Паралелі до цього звороту є в суміжних польських та словацьких говірках: *chodziec z gwiazdą* [Grab 2012, 97], *'chodziec po domach w okresie świąt Bożego Narodzenia z kolorowym lampionem w kształcie gwiazdy i śpiewać kolędy'* [Wietrz 2011, 18]; слов. *chodenie s hviezdou* [Nad 2012, 77]. На Словащині група складалась з трьох царів та звіздоноші (*Hviezdonoš*) або ангела, учасники групи носили паперову зірку на палиці [Ногв 1986, 116, 119].

Інший тип аналітичних конструкцій з дієсловом *ходити* - це конструкції з інфінітивом: *ходили замітати, ходили вимітати, ходили колядувати. В друге с'вйато / як тото с'їно їуш попрїтали / пар'їпц'ї ходили зам'їтати д'їукам* (Ганчова).

У рамках системи одного говору можна виділити загальні назви (*колядувати, ходити по коляді, ходити по співаню*) і назви для окремого етапу чи типу обхідних обрядів (*щедрувати, младенкувати, ходити по вимітанці* тощо). Синонімічні ряди із різнокореневих слів складають звороти: *ходити по коляді – ходити по співаню; ходити по комедії – ходити по щедруваню (щедраню); ходити по вимітанці – ходити на смітя (за смітьом)*. Варіантність на словотвірному рівні виявляється у зворотах *ходити по щедраню - по щедруваню; щедранити – щедрувати; ходити вимітати – ходити замітати*. Помітні розбіжності у дієслівних назвах та зворотах, а також деякі семантичні відмінності на північній та південній Лемківщині.

Результати порівняльного аналізу наведено в таблиці. Зазначено, чи лексема / зворот фіксується на півночі (пн) чи півдні (пд) лемківського діалектного ареалу.

Лемківські говірки	Південно-східні малопольські	Східнославацькі
<i>колядувати</i> пн / пд	<i>kolędować</i>	<i>koledovac</i>
<i>щедранити, щедрувати</i> пн / пд (на Щедрий вечір)	<i>szczodrakować</i> (на Новий рік)	-
<i>младенкувати</i> пд	-	* <i>mladenkovanie</i>
<i>ходити по співаню</i> пн	-	<i>chodziec po śpivańu</i> (‘жебрати’)
<i>ходити по щедраню, по щедруваню</i> пн (на Щедрий вечір)	<i>po szczodraku, szczodrokach</i> (на Новий рік)	-

<i>ходити по бубнуваню</i> пд	-	-
<i>ходити по коляді</i> пн / пд	<i>chodzić po kołędzie</i>	<i>chodziec po kol'edze</i>
<i>ходити по комедії</i> пд	-	-
<i>ходити по вымітанці</i> пн	-	-
<i>ходити на смітя, за смітьом</i> пн	<i>chodzić na śmiecie, śmieci</i>	-
<i>ходити за оріхами</i> пн	-	-
<i>ходити зо звіздом</i> пн	<i>chodzić z gwiazdą</i>	<i>chodziec s hviezdou</i>

Паралелі у пд.-сх. малопол. говірках: а) повні формально-семантичні: *kołędować, chodzić po kołędzie, chodzić na śmieci, chodzić z gwiazdą*; б) неповні з семантичними і словотворчими розбіжностями: *szczodrakować, chodzić po szczodraku, chodzić po szczodrokach* (на Новий рік).

Паралелі у сх.слов. говірках: а) повні формально-семантичні: *koledovať, chodit' po koledze, chodziec s hviezdou*; б) неповні формальні з семантичними розбіжностями: *chodziec po śpivañu* ('жебрати'); в) неповні семантичні зі словотворчими розбіжностями: *mladenkowanie*.

У лемківських говірках збереглися також звороти, які не мають паралелей у сусідніх західнослов'янських говірках, напр. *ходити по бубнуваню, ходити за оріхами, ходити по комедії*.

Деякі назви дії 'колядувати' виступають у пд.-сх. малопол. та сх.слов. говірках, але не мають відповідників у лемківських. Зупинимось лише на деяких, напр. малопол. *chodzić z szopką* [Grab 2012, 80]; сх.слов. *chodzil'i z betlehemem* [SSN I, 112]. Етнографи вважають, що колись на Лемківщині колядники не носили з собою вертепів, цей звичай вони перейняли значно пізніше від західних слов'ян, можливо тому не зафіксовано й звороту з назвою цього реквізиту, однак існують похідні утворення для назв учасників обхідних обрядів: *віфлємці, бетлегемці, яслічкарі*. Ще одна польсько-словацька паралель, що не має лемківського відповідника: малопол. *chodzić na podłazy* [Grab 2012, 90] та слов. *polazit', polazovat', polazúvat'* [SSN II, 943]. На Лемківщині відома назва *полазник*, проте не зафіксовано дієслівної конструкції подібного типу, як у західних сусідів. Про відвідування хат полазниками казали: *ходили полазники*. Крім того, у пд.-сх. малопол. говірках зафіксовано цілу низку зворотів, збудованих за принципом *chodzić* + назва тварини-маски, яка брала участь в обряді: *chodzić z kobyłką, turoniem, misiem, kozą* [Grab 2012, 97–98]. У слов. на Спиші зафіксовано *chodzenie s kozou* [Horv 1986, 88]. На Лемківщині також було поширене колядування з тваринами-масками, й усі вище перераховані постаті могли брати в них участь, однак етнографічна література й доступні діалектні словники подібних зворотів не фіксують, а у часи, які ще пам'ятали мої інформатори, ці обряди (за винятком, можливо, колядування з *туронем*) уже занепадали, тому зафіксувати звороти такого типу не вдалось.

ЛІТЕРАТУРА

- Bart – Bartmiński J., 2002. *Polskie kolędy ludowe*. Kraków.
- Buffa Ferdinand, 1953. *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*. Bratislava.
- Вин – Виноградова Л., 1982. *Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян*, Москва.
- Grab – Grabka B., 2012. *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów*. Kraków.
- Car – Caraman P., 1933. *Obrzęd kolędowania u Słowian i u Rumunów*. Kraków.
- Horv – Horváthová E., 1986. *Rok vo zvykoch našho ľudu*. Tatran, 49–174.
- Муш – Мушинка М., 2013. *Народні звичаї та обряди*. В: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Ред. М. Соплига. Т. 27. Свидник, 261–293.
- Nad – Nádalská K., 2012. *Slovenský rok v ľudových zvykoch, obradoch a sviatkoch*. Bratislava.
- Reichan J., 1996. *Wyraz kolęda w gwarach polskich*. W: *Z kolędą przez wieki*. Red. T. Budrewicz, S. Koziara, J. Okoń. Tarnów, 331–338.
- Шм – Шмайда М., 1992. *А іші вам віншуєм*. Пряшів.

Словники:

- Wietrz – Wietrzyk A., 2011. *Słownik gwary pogórzeń*. Gorlice.
- Пиртей П., 2001. *Словник лемківської говірки*. Матеріали для словника. Лігниця.
- Rieger J., 1995. *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*. Warszawa.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí 1994, 2006*. Red. Ripka Ivor. T. 1–2. Bratislava.

THE VERBAL CONSTRUCTIONS IN THE NOMINATION OF THE WINTER FESTIVITIES RITUALS IN THE LEMKO DIALECT AND IN THE RELATED POLISH AND SLOVAK DIALECTS

Summary. The article deals with the verbal constructions used in the Lemko dialect for the nomination of the winter festivities rituals. The author's fieldwork materials and materials from the ethnographic sources are used in the research. The constructions in the Lemko dialect are compared with the related constructions in the Polish and Slovak dialects in order to define similarities and differences between them.

Key words: Lemko dialect, semantics, ritual vocabulary, language contacts